

Ն Ե Ր Ա Ն Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Վերջին հարյուր տարվա ընթացքում Հայկական լեռնաշխարհի տարբեր մարզերում կատարված պեղումների ընթացքում հայտնաբերվեցին՝ նախնադարյան համայնական հասարակության ժամանակաշրջանի հազարավոր հնագիտական հուշարձաններ՝ բնակատեղիներ, դամբարանադաշտեր, նյութական մշակույթի այլևայլ արձագանքներ, որոնք պատմագիտական գրավոր հիշատակարանների բացակայության պայմաններում, մեր երկրի հնագույն մշակույթի ու պատմության, կենցաղի ու սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների ուսումնասիրման եզակի սկզբնաղբյուրներ են:

Այս հուշարձանների մեջ իրենց զգալի ֆանակով, բազմազանությամբ ու հարստությամբ առանձնահատուկ տեղ են գրավում մ.թ.ա. II հազարամյակի վերջին երրորդի կամ ուշ բրոնզի ժամանակաշրջանի (XIII—X դդ.) հնավայրերը, որոնց ուսումնասիրությունը հնարավորություն է բնեռում ուրվագծելու նախնադարյան համայնական կարգերի անկման շրջանի պատմական համապատկերը, ինչպես նաև բացահայտելու ուրարտական ու վաղ հայկական մշակույթի բուն արմատներն ու ակունքները:

Հայաստանում ուշ բրոնզեդարյան մշակույթի առկայությունը փաստարկող առաջին տվյալները վերաբերում են XIX դարի երկրորդ կեսին, երբ, մեկը մյուսի ետևից հայտնի դարձան և մասամբ ուսումնասիրվեցին «Ռեդկին լագերի» (1851, 1878, 1928 և այլն), Ունակի (1871, 1893—1894), Ալեխանդրապոլի (1874), Լեռնային Ղարաբաղի (1894—1899), Թազաֆենդի (1894—1895, 1904), Սևանի ավազանի (1906—1908) և այլ վայրերի ինքնատիպ ու «Բարբարոսաբար շֆեդ» դամբարանապաշտերը: Սրանք իրենց վրա բևեռեցին ժամա-

նակի առաջնայեմ գիտական շրջանների ուշադրությունը: Հայաստանի հնությունների ուսումնասիրման գործին ձեռնամուխ եղան ոչ միայն տեղի սիրող հնագետներն (Ա. Նրիցյան, Ն. Լալայան, Ս. Տակայշվիլի, Ն. Ռեսեր, Պ. Ջարկովսկի, Գ. Ջախարյանց, Բ. Խալաթյանց և այլք) ու ռուսական հնագիտական ընկերության անդամները (Ա. Լվանովսկի, Մ. Նիկոլսկի, Ուվարովներ, Ֆիլիմոնով), այլև մի խումբ շատ անվանի եվրոպական գիտնականներ՝ Ռ. Վիրխովը, Է. Շանտորը, Ժ. դը Մորդանը և շատ ուրիշներ:

Հանդես եկան հնագիտական առաջին հրատարակությունները, պատմագիտական հույժ նախնական դրույթներն ու հիպոթեզները:

Սովետական կարգերի հաստատումից հետո, սոցիալիստական շինարարության ծավալման ու երկրի կոլտուր-գիտական մակարդակի աննախադեպ վերելքի պայմաններում, հնագիտական-հետախուզական և սիստեմատիկ աշխատանքներին հաղորդվեց նոր թափ, նոր որակ: 1920 թվականից հետո հանդես եկած գիտավարչական և գիտահետազոտական հաստատությունները (Հայաստանի Հնությունների պահպանության կոմիտե, Հայաստանի պետական պատմական թանգարան, ՀՍՍՀ գրականության և պատմության ինստիտուտ, ՀՍՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտ, ՀՍՍՀ ԳԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ) նախաձեռնելով Հայաստանի պատմահնագիտական հուշարձանների համակողմանի ուսումնասիրության գործը հաշվառման ենթարկեցին նաև ուշ բրոնզի դարաշրջանի հարյուրավոր մեծ ու փոքր հնավայրեր: 1924—1964 թվականների ընթացքում ավերումից փրկվեցին ու մասամբ ուսումնասիրվեցին Փամբակի (1924), Թափալի (1931), Լենինականի (1934, 1939, 1952), Ալա-

վերդու (1933), Կիրովականի (1935, 1939, 1955), Հաղթատի (1936), Սանահինի (1946), Դուլվինոյի (1929, 1950), Դիլիջանի (1962), Ղաչաղանի (1951), Մակարաշենի, Խնձորուտի (1955), Ախթալայի (1957), Խաշտարակի (1957), Տոլուսի (1956), Դավիթ-բեկի, Քաջարանի, Լծենի (1959—1960), Հացառատի (1961), Դեղսուտի (1957), Երևանի (հիպոդրոմ 1963), Հոկտեմբերյանի (Նոր և Հին Արմավիրենու շրջան), Տաուշ-Շամշագինի, Վարդաբուրի (1960), Մեծամորի (1962, 1965), Էլարի (1923, 1957) և այլ վայրերի ու բրոնզեդարյան դամբարանները, դամբարանադաշտերը, կիկլոպյան ամրոցները: Պատահական գյուտերի միջոցով Հայաստանի պետական պատմական թանգարանի ֆոնդերը հարստացվեցին նշված շրջանի բազմաթիվ հետաքրքիր իրերով ու առարկաներով:

Մասնակի ուսումնասիրության ենթարկվեցին Լենինականի, Կարմիր-բուրի, Մեծամորի, Կամո Գաղափի, Լնաշենի բնակատեղիները, սկսվեցին և շարունակվում են Լնաշենի (1955 թ., արշավախմբի ղեկավար Հ. Հ. Մնացականյան), և Արթիկ-տուֆի (1960 թվականից, արշավախմբի ղեկավար Տ. Խաչատրյան) նշանավոր դամբարանադաշտերի սիստեմատիկ պեղումները, որոնց նշանակությունը Կովկասի և մերձավոր արևելքի նախնադարյան ու վաղ պետական մշակույթի պրոլեմատիկայի ասպարեզում հազիվ թե հնարավոր լինի թերագնահատել:

Վերջին տասնամյակներին, արևմտյան Հայաստանի տերիտորիայում՝ Կարս—Կարին—Օրդու գծի ուղղությամբ նույնպես հայտնի դարձան ու բրոնզեդարյան և ուրարտական մի քանի հուշարձաններ, որոնք անեկեքայորեն հաստատեցին, որ

մ.թ.ա. II հազարամյակի վերջերին էլ Հայկական բարձրավանդակն ամբողջությամբ ընդգրկվում էր պատմա-մշակութային զարգացման միասնական մի հսկա օջախի մեջ, ինչպես այդ դիտվում էր մեր մշակույթի պատմության բոլոր փուլերի ուսումնասիրության ընթացքում:

Այսսահանդերձ, մեր երկրի ողբերգական մասնատվածությունը մեծապես խոչընդոտում է ոչ միայն տեղական մշակույթի համակողմանի ուսումնասիրությանը, այլև կովկասյան ու հարավ-առևտական կուլտուրաների զենեզիսի պարզաբանման գործին:

Վերը հիշատակված հնավայրերի և նյութական արտադրության արգասիքների հրատարակմանն ու ուսումնասիրությանը նվիրված են բազմաթիվ աշխատություններ¹, որոնք նշանակալից չափով առաջ են մղում մեր հին մշակույթի մնացորդների դասակարգման, ու թվագրման, ինչպես և տոհմացեղային կարգերի ներքին օրինաչափությունների ուսումնասիրման հարցերը: Հարցեր, որոնք դրսևավորվում էին նյութական մշակույթի տեղաշարժերի, պատմա-կուլտուրական աղբյուրների ու փոխհարաբերությունների մեջ:

Այս հանգամանքները հնարավոր անհրաժեշտություն են դարձնում Հայաստանի հնագիտական հուշարձանների ստլաս-կոպուսի մեջ անգրադառնալու նաև ու բրոնզեդարյան հուշարձանների ընդհանրացված հրատարակմանը, որին ձեռնամուխ է եղել Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտը սույն նախնական պրակով:

¹ Տե՛ս ու բրոնզի դարաշրջանին վերաբերող աշխատությունների ցանկը: